

Inhoud

Voorwoord 9

Deel een: De loterij van de geboorte 13

1 Toeval 15

2 Straf 44

3 Beloning 75

Deel twee: De illusie van instemming 103

4 Controle 105

5 Verkiezingen 132

6 Markten 168

7 Media 199

Deel drie: De strijd om onze vrijheid 237

8 Creativiteit 239

9 Kennis 268

10 Macht 303

11 Voortbestaan 344

12 Empathie 382

Dankwoord 421

Noten 423

Register 526

Voorwoord

Een vrije markt, vrije handel, vrije verkiezingen, vrije media, vrije gedachtevorming, vrije meningsuiting, vrije wil. Ons leven is doordrongen van de taal van vrijheid, waarin urgente, actuele kwesties en indringende vragen over wie we zijn en wie we zouden willen zijn zijn ingebed. Vrijheid is een bezielend ideaal, essentieel voor de menselijke waardigheid en voor een vervullend, zinvol leven. Door haar universele aantrekkingskracht en haar vermogen te verenigen en te inspireren, is vrijheid al heel lang een krachtig politiek wapen. Voor sommigen betekent ze een oproep tot revolutie, voor anderen een rechtvaardiging van het bestaande. Wetenschappers, denktanks, religies, politieke partijen en activisten hebben het concept in verschillende vormen gegoten. In de worsteling om vrijheid te definiëren is er aan het concept getrokken, gedraaid en geduwd; het is op bekwame wijze gekneed om de belangen te dienen van degenen die de macht hebben het te vormen.

9

Al geven ze richting aan onze economieën, democratieën en rechtstelsels, toch zijn de belangrijkste opvattingen over vrijheid bij de meeste mensen onbekend. Ze maken deel uit van het conceptuele fundament waarop de samenleving is gebouwd, en vormen het kader voor onze gedachten over straf, beloning, kapitalisme, democratie, en alles wat daartussen zit. Maar dit fundament, dat doortrokken is van mythes en illusies, brokkelt af. Het torenhoge bouwwerk dat erop leunt, en dat geteisterd wordt door economische, politieke en milieucrises, is niet alleen wankel en onhoudbaar, maar ook oneerlijk. De taal van vrijheid is al te lang gebruikt als een middel om controle uit te oefenen, armoede te rechtvaardigen, democratie uit te hollen en legitimiteit te verschaffen aan barbaarse straffen.

Met ongelijkheid die steeds groter wordt, economische crises die uitbreken, mensen die langer werken voor minder, vluchtelingen die in

stromen de grenzen over gaan, bedrijven die steeds machtiger worden, wouden die verdwijnen en zeespiegels die stijgen, is het tijd voor een fundamentele herbezinning op het gewijde ideaal van vrijheid. Wanneer een samenleving op meerdere fronten faalt, moeten vraagtekens worden gezet bij de ideeën die eraan ten grondslag liggen.

10 Dit hele boek is geïnspireerd op een eenvoudig principe: hoe beter we de grenzen van onze vrijheid begrijpen, hoe beter we in staat zijn ze te overstijgen. We konden wel eens minder vrij zijn dan we graag denken, en pas door te begrijpen welke vrijheid we ontberen, kunnen we de vrijheid die we al bezitten vergroten. Wanneer we ons niet bewust zijn van onze beperkingen, kunnen anderen dat uitbuiten. Door onder ogen te zien wat de grenzen zijn van onze vrijheid, wordt een aantal hardnekkige mythes ontzenuwd – mythes over individuele verantwoordelijkheid, gerechtigheid, politieke democratie en markten. Sommige mythes blijven bestaan omdat ze de belangen van de mensen aan de macht beschermen; andere omdat ze vleidend voor ons zijn en de schijn van troost bieden. Allemaal hebben ze een prijs. De manier waarop we over vrijheid denken, vormt ons beeld van het heden en onze visie op de toekomst. Ze vormt een lens waardoor we de wereld interpreteren en beoordelen, een kompas waarmee we onze koers bepalen. Maar de opvattingen over vrijheid zijn niet allemaal op dezelfde manier gecreëerd. Elke opvatting gaat uit van bepaalde aannames over de wereld, die soms tegen feiten en logica ingaan.

Vaak wordt er een scherp onderscheid gemaakt tussen kwesties van de vrije wil en van politieke en economische vrijheid. Van oudsher worden deze concepten in verschillende categorieën ondergebracht, maar dat versluiert meer dan het duidelijk maakt. We snijden de werkelijkheid in hanteerbare stukken voor studiedoeleinden, maar als we de stukken niet weer bij elkaar leggen om inzicht te krijgen in het geheel, is de kans aanwezig dat we het totaalbeeld niet meer zien, dat we het contact met de werkelijkheid verliezen. Dit gevaar is inherent aan het moderne onderwijs, waar je in het systeem alleen vooruit kunt komen tegen de prijs van specialisatie. Waar we verbanden zouden moeten ontdekken, wordt ons te vaak geleerd om onoverkomelijke grenzen tussen studiegebieden zien. De beperkingen aan onze vrijheid staan echter met elkaar in verbinding. Een diepgaand begrip van één gebied verrijkt en verandert onze perceptie van andere. Willen we diep graven in de betekenis van vrijheid, dan zullen we gaandeweg grenzen tussen vakge-

bieden moeten overschrijden. Inzichten en aanwijzingen van filosofen, psychologen, economen, historici, bètawetenschappers, criminologen en milieudeskundigen spelen allemaal een rol in de discussie die we moeten voeren. Door verbanden te leggen en de vergaande implicaties ervan te ontrafelen, ontstaat een essentieel, samenhangend kader – een kader dat voorziet in een zo dringend nodig overzicht over waar we zijn en waar we zouden kunnen zijn.

Enerzijds zijn mensen passief en staan ze uiterst cynisch tegenover de mogelijkheid dat dingen kunnen veranderen; anderzijds groeien wereldwijd maatschappelijke bewegingen in hoog tempo, als reactie op de met elkaar samenhangende crises waar we ons voor gesteld zien. Steeds meer mensen zetten vraagtekens bij de systemen die hun leven beheersen en hun vrijheid inperken. Het is nu de tijd om het ideaal van vrijheid weer op te pakken voor de dringende taak om mens en milieu boven vermogen en macht te stellen.

11

Er is een beweging nodig die is gebaseerd op een verschuiving in het bewustzijn, een die de aannames waarop onze samenleving is gebouwd, ter discussie stelt. Het appreciëren van de waarheid – dat ongrijpbare, maar uiterst belangrijke ideaal – is proberen verder te kijken dan het omhulsel van onze huidige inzichten: heen breken door de vastomlijnde hokjes van onze geërfde identiteit, door de grenzen van de disciplines van ons onderwijs en door de grenzen die de samenleving aan onze verbeelding heeft gesteld. Dit boek tornt aan ingewortelde aannames over onszelf en de wereld en vraagt om een dringende transformatie in ons denken en gedrag. Het is een manifest voor diepgaande, radicale verandering. Door het prisma van vrijheid worden in dit boek de beperkingen van heersende ideeën en de tekortkomingen van ons huidige systeem onderzocht, maar ook wordt het grote potentieel dat bestaat verkend, om iets beters tot stand te brengen. De ideeën en middelen daarvoor zijn er al, maar we moeten ze met elkaar delen, ons met elkaar verbinden en ernaar handelen. Er is een revolutie in onze manier van denken nodig die aanzet tot een revolutie in de manier waarop we ons leven organiseren en onze samenleving vormgeven. Er is een betere wereld mogelijk, maar als we ervan uitgaan dat we al vrijheid bezitten schakelen we de mogelijkheid uit haar te verwerven.

DEEL EEN
DE LOTERIJ VAN DE
GEBORTE

I Toeval

We kiezen er niet voor om te bestaan. We kiezen het milieu niet waarin we opgroeien. We kiezen er niet voor om als hindoe, christen of moslim geboren te worden, in oorlogsgebied of in een rustige buitenwijk, in hongersnood of in luxe. We kiezen onze ouders niet, en ook niet of die gelukkig of ongelukkig zijn, ontwikkeld of onwetend, gezond of ziekelijk, of ze aandacht voor ons hebben of ons verwaarlozen. De kennis waarover we beschikken, de overtuigingen die we aanhangen, de smaken die we ontwikkelen, de tradities die we overnemen, de kansen die we krijgen, het werk dat we doen – kortom, het leven dat we leiden – hangen volledig af van onze biologische blauwdruk en de omgeving waaraan we worden blootgesteld. Dat is de loterij van de geboorte.

15

Vanaf onze geboorte nemen we automatisch de manier van leven over die we aantreffen. De samenleving geeft onze capaciteiten vorm. Het oude Griekenland, het confuciaanse China, het renaissancistische Italië, het victoriaanse Engeland, het communistische Rusland – de geschiedenis van de mensheid heeft door de millennia heen een duizelingwekkende hoeveelheid culturen gekend, die allemaal het vermogen hadden om ons op totaal verschillende manieren te vormen. Met de eerste interacties, de manier waarop we worden behandeld en het gedrag dat we waarnemen, begint de opbouw van onze identiteit. Geleidelijk en ongemerkt worden we in een samenleving opgenomen.

Cultuuroverdracht is een krachtig proces waaruit zowel prachtige als afschuwelijke resultaten voortkomen. De geschiedenis leert ons dat mensen onder invloed van hun cultuur tot de vreemdste overtuigingen en de ergste daden kunnen komen. We kunnen het onrecht en de vooringenomenheid van vroegere samenlevingen nog zo hard veroordelen, er is geen enkele reden om aan te nemen dat wij in die omstandigheden niet dezelfde waarden en tradities hadden omarmd. We hadden ons ver-

bonden kunnen voelen met elke denkbare groep, natie, ideologie of religie, elke mogelijke taal kunnen spreken, elke sociale gewoonte kunnen hebben, mee kunnen doen aan iedere mogelijke daad van barbaarsheid of altruïsme.

16 Wanneer we hierover nadenken, komen we uit op een nuchter feit: we scheppen onszelf niet. Het idee alleen al is een logische contradictie. Om iets te scheppen moet je bestaan, dus om jezelf te kunnen scheppen, had je al moeten bestaan voor je gecreëerd werd. Of het nu gaat over mensen van vlees en bloed of over onstoffelijke zielen, om dit simpele feit kunnen we niet heen.¹ Het heeft vergaande implicaties: als we onszelf niet scheppen, hoe kunnen we er dan verantwoordelijk voor zijn dat we zijn zoals we zijn? En als we er niet verantwoordelijk voor zijn dat we zijn zoals we zijn, hoe kunnen we dan verantwoordelijk zijn voor wat we doen? Het antwoord is: dat kunnen we niet zijn.

Dat er een bepaald soort vrijheid zou bestaan die ons echt verantwoordelijk maakt voor onze daden – zodat iets echt onze eigen schuld of onze eigen verdienste is – is een gevaarlijke illusie die ons denken over de dringende economische, politieke en morele vraagstukken van onze tijd misvormt. En toch neemt deze illusie in ons leven een centrale plaats in. Wanneer we haar nader onderzoeken, wordt duidelijk dat een aantal diepgewortelde aannames binnen onze cultuur – ideeën over straf, beloning, schuld en voorrechten – onjuist zijn en dat een radicaal andere organisatie van onze samenleving en een radicaal andere denkwijze over onszelf en elkaar nodig zijn.

Het feit dat we niet echt verantwoordelijk zijn voor het leven dat we leiden lijkt moeilijk verenigbaar met de ontelbare keuzes die we iedere dag maken – wat we gaan eten, welke kleren we aantrekken, of we liegen of de waarheid spreken, of we voor onszelf opkomen of in stilte lijden. Ik kies er tenslotte voor om deze woorden te typen en jij kiest ervoor om ze te lezen. Toch worden we door het maken van keuzes nauwelijks meer verantwoordelijk. De reden daarvoor is eenvoudig: *we maken keuzes met hersenen die we niet hebben uitgekozen.*

Niemand scheidt zijn eigen hersenen. Niemand begrijpt zelfs echt hoe zijn eigen hersenen werken, laat staan die van een ander. Zoals computers zichzelf niet programmeren, zo ‘bedraden’ wij de grijze massa in onze hoofden niet. Dat kunststuk wordt verricht door eendeloze interactie tussen onze genen en onze omgeving, die we geen van beide onder controle hebben. Waar het op neerkomt is dat ik er niet voor

heb gekozen om mij te zijn en jij niet om jou te zijn; toch bepaalt dat de keuzes die we in een bepaalde situatie maken.

Intuïtief begrijpen we dit wel. We weten het gedrag van mensen die we goed kennen aardig te voorspellen. Als een kind, partner of broer of zus zich opeens heel anders gaat gedragen, zoeken we naar een externe oorzaak – drugs, pesten, overspanning. Laten we een voorbeeld nemen uit het echte leven. John – een gefingeerde naam voor een getrouwde man van middelbare leeftijd – raakte volkomen verslaafd aan kinderporno.² Na een aantal incidenten van hoogst onbetamelijk seksueel gedrag en deelname aan een rehabilitatieprogramma dreigde er voor hem gevangenisstraf. Aangezien John voortdurend hoofdpijn had en deze steeds erger werd, werd hij de avond voor zijn berechting in het ziekenhuis opgenomen. Een hersenscan liet zien dat er in zijn orbitofrontale cortex een enorme tumor zat. Hij werd geopereerd, de tumor werd verwijderd, en zijn seksuele behoeften en gedrag werden weer normaal. Maar na een halfjaar kreeg hij opnieuw pedofiele neigingen. Zijn vrouw ging met hem terug naar de chirurg, die ontdekte dat een deel van de tumor weer was gaan groeien. Na een tweede operatie werd Johns gedrag weer normaal.

17

Doordat er een hersentumor werd gevonden, lijkt John eerder een slachtoffer dan een zedendelinquent, iemand die eerder medelijden verdient dan straf. We houden onszelf voor dat zijn verontrustende gedrag te wijten is aan de tumor, en uiteraard kiest niemand voor een tumor. Maar als er nu eens geen tumor was geweest? Was John dan wel verantwoordelijk geweest? Vind je dat je met meer recht John de schuld kunt geven als zijn verslaving het gevolg was geweest van bijvoorbeeld misbruik in zijn jeugd dan van abnormale groei van hersenweefsel? Zo ja, waarom? We hebben over onze opvoeding net zomin iets te zeggen als over de celgroei in onze hersenen, en ervaringen in de vroege jeugd zijn in hoge mate bepalend voor onze ontwikkeling.

In de jaren vijftig toonde de Britse psychiater John Bowlby aan dat de relatie van een kind met zijn primaire verzorger beslissend is voor zijn emotionele en psychische ontwikkeling. Tegenwoordig wordt door kinderpsychologen algemeen aanvaard dat een kind dat niet veilig gehecht is aan zijn verzorger, meer kans heeft om gedragsproblemen te ontwikkelen die verband houden met een gebrekkig gevoel van eigenwaarde, weinig vertrouwen in andere mensen en een ontbreken van empathisch vermogen.

De Adverse Childhood Experiences Study (een van de omvangrijkste onderzoeken naar negatieve ervaringen in de kindertijd) onderzocht de langetermijneffecten van traumatische jeugdervaringen op gezondheid en gedrag.³ De uitkomsten zijn nauwelijks verrassend te noemen: ‘stressvolle of traumatische ervaringen in de kindertijd zoals misbruik, verwaarlozing, getuige zijn van huiselijk geweld, opgroeien met alcoholmisbruik of een andere verslaving, psychische ziekten, spanningen tussen de ouders, of criminaliteit [...] leiden gewoonlijk tot sociale, emotionele en cognitieve schade die een verhoogd risico geeft op [...] geweld of revictimisatie, ziekte, arbeidsongeschiktheid en vroegtijdige sterfte’.⁴ Hoe erger het misbruik, hoe groter de problemen en de risico’s die daarmee samenhangen. Elke traumatische gebeurtenis in het leven van een kind maakt de kans dat het een verslaving ontwikkelt twee tot vier keer zo groot.

Het grootste deel van de hersenontwikkeling vindt na onze geboorte plaats. Dat is een onderscheidend kenmerk van de menselijke soort. De arts Gabor Maté, die gespecialiseerd is in de behandeling van verslavingen, stelt dat onze neurologische ontwikkeling in hoge mate bepaald wordt door fysieke en emotionele interactie en dat verslaving voornamelijk het resultaat is van opgedane ervaringen, vooral die in de vroege kinderjaren:

In de hersenen van een kind wordt endorfine aangemaakt wanneer er sprake is van liefdevolle, ontspannen en rustige interactie met de ouderfiguren. Deze stof stimuleert de groei van receptoren en zenuwcellen en het vrijkomen van andere belangrijke hersenstoffen. Hoe minder endorfinebevorderende ervaringen in de baby- en kindertijd, hoe groter de behoefte aan externe bronnen. Daardoor is er een grotere gevoeligheid voor verslavingen.⁵

De toestand van onze hersenen is altijd een weerspiegeling van ontelbare genetische en omgevingsinvloeden waarvan we ons niet of nauwelijks bewust zijn. Dankzij ontwikkelingen in de wetenschap en verbeterde technologie krijgen we geleidelijk meer inzicht in onze hersenen. Tegenwoordig kunnen hersentumoren worden opgespoord en aangetoond; dat was tweehonderd jaar geleden niet mogelijk. Toen zou John volledig verantwoordelijk zijn gehouden voor zijn handelingen. De abnormale groei van zijn hersenweefsel zou buiten beschouwing

zijn gelaten omdat niemand ervan wist. Het algemene uitgangspunt zou zijn geweest dat een volwassene verantwoordelijk is voor zijn of haar daden.

Dankzij moderne, meer verfijnde wetenschappelijke instrumenten is onze kennis over de hersenen toegenomen. Uit ervaring en door observatie weten we dat een tumor dramatische effecten kan hebben op iemands gedrag, doordat de persoonlijkheid er radicaal door verandert. We hebben geleerd de verantwoordelijkheid voor het abnormale gedrag bij de tumor te leggen en niet bij degene die er toevallig aan lijdt. Het probleem met deze manier van denken is dat ons standpunt over de schuldvraag beperkt wordt door de actuele wetenschappelijke kennis. Over honderd jaar kunnen we misschien, dankzij betere instrumenten en een beter inzicht in de hersenen, subtiele veranderingen in de neurochemie van de hersenen opsporen die leiden tot allerlei vormen van gedrag die we nu nog toeschrijven aan het 'vrije handelen' van het individu. De neurowetenschapper David Eagleman schrijft:

19

De diepere oorzaak [van bepaald gedrag] zou een genetische mutatie kunnen zijn, of hersenschade aangericht door een onopspoorbaar kleine beroerte of tumor, of een verstoorde balans van de neurotransmitterniveaus of de hormoonspiegels (of een combinatie daarvan). Het is goed mogelijk dat één van die problemen – of allemaal – niet zijn op te sporen met onze huidige technologieën. Maar ze zijn wel de veroorzakers van verschillen in de werking van de hersenen die leiden tot abnormaal gedrag. [...] Met andere woorden, als een hersenprobleem meetbaar is, dan levert dat de verdachte clementie op. [...] Maar als we de technologie niet hebben om een biologisch probleem op te sporen, verklaren we iemand wel schuldig.⁶

Naarmate we meer inzicht krijgen in onze hersenen, zullen we beter in staat zijn ons gedrag te verklaren aan de hand van specifieke hersenkenmerken, die toe te schrijven zijn aan genetisch materiaal en opgedane ervaringen. Mogelijk vindt het geweld dat een agressieve vader gebruikt zijn oorzaak in een verstoorde hormoonhuishouding, die weer veroorzaakt kan zijn door trauma's in de kindertijd. Dankzij wetenschappelijke vooruitgang zullen we in staat zijn de keuzes van een individu in een veel bredere context te plaatsen, waarin ruimte is voor de factoren die de hersenen creëerden waarmee de keuzes worden gemaakt. Het begrip